

קדמונינו האקדמיים (על מתודות אקדמיות שנהגו בבית המדרש)

כדרכם של פולמוסים רבים, אף זה המבקש להציג מתח בין תורה למדע, בין ישיבה לאוניברסיטה, בין רב לאקדמאי, בין שמרנות לחדשנות, בין מסורת לביקורת וכו', נופל חדשות לבקרים במלכודת בלבול מושגים ועירוב תחומים¹. אינה דומה הסוגיה הציבורית לסוגיה האישית, אינה דומה סוגיית מדעי הטבע לסוגיית מדעי הרוח, אינה דומה הסוגיה התוכנית עצמה לסוגיית המעטפת המלווה אותה, אינה דומה אמירת ודאי לאמירה משוערת, לעתים אף אינה דומה מסגרת אחת ומרצה אחד למסגרת אחרת ומרצה שני, ועוד ועוד אבחנות מהותיות שאסור להתעלם מהן. המערבב, כזורע כלאיים, ידו על התחתונה.

בשל כך, המסגרת המצומצמת והתחומה שלהלן תבקש לבודד רכיב אחד, ואחד בלבד, מהפולמוס, ולתת עליו דעתה, וגם זאת בקצרה. בתמצית ובקליפת אגוז יבקש האמור להלן לטעון כי מה שכיום נראה כעיסוק אקדמי במדעי יהדות, כמתודה שעליה אמונים אקדמיה וחוקריה, הרי לאמתו של דבר היה בימים עברו חלק ונחלה מעולם מסורת-ישיבת-רבני לכל דבר ועניין. לשון אחר – אם זו אקדמיה, הרי קדמונינו הרבניים היו אקדמיים, ומה שלהם היה לא רק כשר אלא גם מצוות תלמוד תורה, דינו להיות כזה גם לגבינו. ובניסוח אחר, העובדה שמתודה מסוימת "נשבתה" אצל חכמי האקדמיה ומוצגת ככזו, אין לה אלא להביא לקריאה למסגרות הישיבתיות-רבניות להוציא יקר מזולל ולאמץ מתודות אלה, גם אם במידה ובמשורה, לתוך עולמן. לעניין זה יש - בלא גוזמה יתרה - אין סוף דוגמאות, ורק בשל קוצר היריעה נסתפק בשלוש, אחת לכל אחד מן התחומים הלימודיים העיקריים: תנ"ך, תושב"ע ומחשבת ישראל. דומה שבכך יהא די כדי להצביע על העיקרון.

א. תנ"ך

פסוק לא קל להבנה הותיר בידינו נעים זמירות ישראל, דוד המלך, בספר תהלים (קמא, ה):
יהלמני צדיק חסד ויוכיחני שמן ראש אל יני ראשי כי עוד ותפלתי ברעותיהם.

לא בכדי נתנו עליו דעתם רבים מן הפרשנים על אתר ושיברו קולמוסיהם בעניינו. רש"י כתב:
שמן ראש אל יני ראשי - שמן מלכות שהוצק על ראשי כמו שנאמר (תהלים כג) דשנת בשמן ראשי אל יסיר את ראשי מתוכחת הצדיק ללכת וללחום את פועלי און.

ר' אברהם אבן עזרא ציין שני פירושים:

יהלמני - הטעם לא אחפוץ שאלחם עם הרשעים רק אם יכני אילו היה מכה אותי ליסרני מה שהוא צדיק חסד היה עושה עמי ויוכיחני זה היה נחשב בעיני כמו שמן ראש, זאת דעת רבי משה הכהן.

¹ דוגמאות נוספות, ראה מאמרי: "רבדים ב'רבדים': שיקולי הוראה וחינוך בדרך הוראת התלמוד - בין עולם המחקר ועולם הישיבה", ב.ד.ד. 15, עמ' 25-5; "פולמוס הפשט והדרש: תיחום הוויכוח ומיקומו", ב.ד.ד. 18, עמ' 22-5.

ולפי דעתי ששמן ראש כמו במנעמיהם, והטעם שמן ראש כמו ראשית שמנים ימשחו בשמים ראש שמן הרשעים לא ישברו ראשי כמו ולמה תניאון והעד כי עוד ותפלתי ברעותיה' כי מנהג השמן להסיר שבר הראש על כן זה היה להפך ואמר יניא כנגד יהלמני וטעם ברעותיהם שתבוא עליהם רעה.

כמותם, בסגנון זה ואחר, מגוון הפרשנים שם.

והנה בשנת תשכ"ד ראה אור בתרגום עברי של פרופ' אברהם שלמה הלקין חיבור של רבי יוסף [בן יהודה בן יעקב] אבן עקנין, איש המאה ה"ב במרוקו. חיבור זה הוא ביאור כתוב ערבית למגילת שיר השירים, ושמו 'התגלות הסודות והופעת המאורות'². ב'חתימת' הפירוש מבהיר רבי יוסף את הגישה הפרשנית שבה נקט, וכדי להצדיקה הוא מבסס אותה ותומך אותה במעשיהם של קדמונים וקדמוני-קדמונים עד תיאור אירוע מרתק שקרה בבית מדרשו של רב האי גאון, כאשר התחבטו היושבים בבית המדרש בביאור הצלע האמצעית בפסוק דידן: "... שמן ראש אל יני ראשי...":

... גם הסתייע בקראן ובחדית³; וכן עשה לפני ר' סעדיה ז"ל בפירושו הערביים, ומשום אותו ענין אמרו רבותינו ז"ל כל האומר דבר חכמה ואפילו באומות העולם נקרא חכם וחיבים למסרו. ובקשר עם זה, הנגיד⁴ בספרו העושר, אחרי שהרבה להביא מבאורי הנוצרים, שר' מצליח בן אלבצק דיין סקליא סח לו בבואו מבגדד עם אגרת שהכילה את פרשת חיינו של רבינו האי גאון ז"ל ודרכיו המשובחים, ובה מסופר שיום אחד נזדמן בישיבה הפסוק 'שמן ראש אל יני ראשי' (תהלים קמא, ה), ונחלקו המסובים בביאורו, וצוה רבינו האי ז"ל את ר' מצליח שילך אל הקתוליק של הנוצרים וישאלהו מה הוא יודע בבאור הפסוק הזה, ורע בעיניו, וכשראה ז"ל שקשה עליו הדבר על ר' מצליח, הוכיח אותו לאמר, הן האבות והקדמונים החסידים והם לנו למופת, היו שואלים על הלשונות ועל הביאורים אצל בני דתות שונות אפילו רוני צאן ובקר כידוע, והלך אליו ושאלו ואמר לו שאצלם בלשון הסורית משחא דרשיעא לא עד רישיה. ובמה שהבאתי משלהם די לישר לב.

אמור מעתה, כדי לבאר ביטויים ולשונות, נכון היה ר' יוסף לעשות שימוש אטימולוגי ופילולוגי בשפות "מקבילות", גם כאשר אלה מופיעות בספרי דתות זרות, כקוראן וחדית' מוסלמיים. תימוכין למתודה זו הוא מוצא אצל רב סעדיה גאון וכן אצל רבי שמואל הנגיד אשר עשו שימוש

² אנשאף אלאסראר וט'הור אלאנואר - התגלות הסודות והופעת המאורות, פירוש ערבי לשיר השירים, המתפרש כסמל ליחס שבין נפש האדם ובין השכל הפועל. וראה A.S. Halkin "Classical and Arabic Material in Ibn Joseph", American Academy for Research XIV (1944): 27-37; 'Aknin's 'Hygiene of the Soul', בתוך ספר היובל לכבוד צבי וולפסון, ירושלים, האקדמיה האמריקנית למדעי היהדות, תשכ"ב, עמ' צג-קיא; A.S. Halkin, "Aknin, Joseph Ben Judah", Encyclopedia Judaica, Vol. II, Jerusalem, Keter Publishing House, 1971, p. 501 Ben Jacob Ibn, "Encyclopedia

³ החדית' (ערבית: الحديث) הוא אוסף של הלכות, אגדות וסיפורים אודות מוחמד ודרך חייו, אשר מופיעים בסונה. כל חדית' בנוי משני חלקים: שלשלת המוסרים והתוכן. החדית' הועבר בעל פה מדור לדור. בעבור רוב המוסלמים החדית' הוא המקור המוסמך לפרשנות הקוראן, ומקור להלכה ולמערכת הערכים הרצויה. החשיבות לענייננו טמונה בעובדה שישנם קטעי חדית' רבים המקבילים לסיפורי המקרא ולאגדות מתוך התורה שבעל פה. קטעי חדית' אלה מכונים "אסראאיליות" (إسرائيليات, מהמילה إسرائيل - ישראל). ההשערה הרווחת בקרב חוקרי האסלאם היא שרוב ה"אסראאיליות" הגיעו אל המסורת המוסלמית מיהודים שהתאסלמו.

⁴ היינו רבי שמואל הנגיד.

מעין זה בכתבי נוצרים. מכה בפטיש ללגיטימציה הוא רואה באותו אירוע מכונן שקרה בבית מדרשו של רב האי גאון, כאשר מחד גיסא הלבטים נחשפים כדבעי במיאונו של הדיין ר' מצליח להסתייע בכתבים "זרים" לפרשנות מקראות "שלנו", ומאידך גיסא רב האי נזף בו, שולח אותו ל"קתוליק של הנוצרים" - אישיות דתית רמת מעלה האמורה להתמצא כדבעי "בלשון הסורית" - והוא הוא שאכן יאלפנו בינה להבין כראוי את מילות נעים זמירות ישראל שבספר תהלים. רב האי מדגיש שגישה זו אינה חדשה אלא היא מסורתית וידועה אצלנו, כזו שהייתה רווחת אצל "האבות והקדמונים החסידים" אשר "הם לנו למופת".

בימינו, ודאי היו קוראים לגישה כזו "גישה אקדמית". השוואת שפות מקבילות כדי להבין מילה תנ"כית כזו ואחרת, על אחת כמה וכמה בדיקה בכתבי דתות אחרות למטרה כזו, אינה לחם חוקו של תלמיד עולם הישיבות העכשווי, גם לא כאשר מדובר בביאור מילה "גרדיא", כזו שאינה בעלת משמעות הלכתית. לעומת זאת גישה כזו היא בהחלט כן לחם חוקו השגרתי של חוקר המחלקה לתנ"ך בעולם המחקר האקדמי. והנה מתברר שרבי יוסף ן' עקנין, כקודמיו רבי סעדיה גאון, רבי שמואל הנגיד ואף רב האי גאון, ראו גישה זו כלגיטימית לחלוטין, עד כדי נזיפה תקיפה במי שאינו מאמצה. למותר לציין שזה כלל וכלל לא מקרה יחידאי.⁵

ב. תורה שבעל פה

בבבלי נדה (כב, א-ב) נידונה בפרוטרוט סוגיה שלימים תכונה אצל הפוסקים סוגיית 'נאמנות רופאים':

בעא מיניה ר' יוסי ברבי חנינא מרבי אלעזר: דם יבש מהו? א"ל... תניתוה: המפלת כמין קליפה, כמין שערה, כמין עפר, כמין יבחושין אדומין תטיל למים, אם נמוחו טמאה. אי הכי בלא נמוחו נמי. אמר רבה: כי לא נמוחו בריה בפני עצמה היא. ומי איכא כי האי גוונא? אין. והתניא, א"ר אלעזר בר' צדוק, שני מעשים העלה אבא מטבעין ליבנה: מעשה באשה שהיתה מפלת כמין קליפות אדומות, ובאו ושאלו את אבא, ואבא שאל לחכמים, וחכמים שאלו לרופאים, ואמרו להם: אשה זו מכה יש לה בתוך מעיה שממנה מפלת כמין קליפות, תטיל למים, אם נמוחו טמאה. ושוב מעשה באשה שהיתה מפלת כמין שערות אדומות, ובאה ושאלה את אבא, ואבא שאל לחכמים, וחכמים לרופאים, ואמרו להם: שומא יש לה בתוך מעיה, שממנה מפלת כמין שערות אדומות, תטיל למים, אם נמוחו טמאה. אמר ריש לקיש: ובפושרין. תניא נמי הכי: תטיל למים, ובפושרין, רשב"ג אומר: ממעכתו ברוק על גבי הצפורן. מאי בינייהו? אמר רבינא: מעוך על ידי הדחק איכא בינייהו...

העובדה שבשני המעשים של ר' אלעזר בר' צדוק נזקקו חכמים "לרופאים", שימשה, כאמור, את הפוסקים בדיונם המסועף בשאלה באיזו מידה ניתן לשקלל אמירה מדעית ככלל, רפואית כפרט, לתוך ההכרעה ההלכתית. [יודגש, הדיון אינו נסוב על שאלת אמינותו האישית של הרופא או המדען, אלא - כאמור - על מידת שקלול רכיב מדעי בפסיקת ההלכה].⁶

⁵ נסתפק בדוגמה אחת נוספת. ראה רבי שמואל לניאדו - כלי יקר, מלכים א פרק ח: "...ואמנם חכמי הנוצרים נמשכו בזה אחרי דעת האחרונים מחכמי עמנו, כי הם אמרו... ובאמת רואה אני דבריהם בזה יותר מחוורים על כל שאר דברי החכמים אשר מבני עמנו...".

⁶ לעניין זה ראה הפניות נרחבות בספרי השתנות הטבעים בהלכה², ירושלים תשנ"ח, פרקים יח-יט ושם עמ' רפד-רפו בהערות הגרז"נ גולדברג שליט"א.

הבית יוסף (י"ד סי' קצא) דן בנושא עקב תשובה של הר"ן (סי' מט) בנוגע למקרה שבו "נמצא [דם] בתוך הספל ועל שפת הספל", דם שנראה "כמין חצץ אדום", והייתה שאלה אם זהו דם נידות ומטמא, או תולדה של פגיעה בכליות ואינו מטמא. הר"ן הקל בדבר רק אחר שצירף סניף לסניף ושיטה לשיטה:

אותו חצץ אדום נמצא עם מי רגליה ולאחר מכאן ע"י בדיקה מחמת אותו תמצית שנשאר [מן] מי רגליה ואין כאן הוכחה כלל דבתר דתמו מיא אתא דם ולרבי יוסי טהורה... ועוד אני אומר... ועוד שהרי שנינו... ועוד שכבר שנינו... בנדון זה שהדבר ידוע ומפורסם שאותם עצמים כמין חצץ אדום רגילים תמיד להולד בכליות ואינם יוצאים עם דם הנדוד בכגון זה הדבר ברור שתולין בכאב הכליות שיש לה שאף על פי שאין אנו בקיאים במראות הדמים אין היתר זה מצד המראה אלא מצד עצמי הדברים שהם מובדלים ונחלקים.

זו תמצית דברי הר"ן בלשון שהם מובאים על ידי הב"י.

הב"י עצמו סבר שלא היה צריך הר"ן לצרף סניפים ושיטות כדי להקל בדינה של אותה אשה, שכן סוגיה ערוכה - היא סוגיה דידן - מורה מפורשות היסמכות על חוות דעת רפואית, ומשזו גורסת כי מדובר ב"מכה", הרי ודאי שאותה אשה מותרת:

ולי נראה דבלאו הני טעמי שריא איתתא, דבהדיא תניא בפרק המפלת (כב ע"ב) אמר רבי אלעזר ברבי צדוק שני דברים אלו העלה אבא מטיבעין ליבנה מעשה באשה אחת שהיתה מפלת כמין קליפות אדומות ובאו ושאלו את אבא ואבא לחכמים וחכמים לרופאים... ושוב מעשה באשה אחרת שהיתה מפלת כמין שערות אדומות ובאו ושאלו את אבא ואבא לחכמים וחכמים לרופאים ואמרו... וטעמן של רופאים בזה מפני שאין דרך האשה להפיל כמין קליפות אדומות... לפיכך אמרו שאין ספק שממכה או שומא שבמעיה הן באין... בהא נמי כיון שידוע לרופאים שאין דרך חצץ אדום להולד בחדר אלא בכליות תולין בהם ואין חוששין לה.

כנגד הב"י התייצב הרמ"א על אתר וב'דרכי משה' שם הגיב, וכך כתב:

ותמיהני עליו בזה דהא אמרינן בגמרא בהדיא דלא סמכינן אדברי רופאים לחוד, אלא בעינן גם כן בדיקה במים פושרין... ואם כן הוצרך הר"ן לכל הני טעמים כדי להיתיר בלא בדיקה או אפילו כשנימוחו במים, וכן נראה לי.

לאמור: בעוד שהב"י קרא את סוגיית נדה הנ"ל כמורה על הסתמכות חכמים על הרופאים, הרי הרמ"א קורא באותה סוגיה את ההיפך הגמור. מכלל העובדה שלא הסתפקו שם באמירת הרופאים אלא הצריכו תהליך נוסף - הטלה למים - הרי זה מורה בעליל שדווקא לא סמכו חכמים על הרופאים. משום כך נזקק הר"ן לאותו ריבוי-סניפים שכן, אליבא דאמת, טוען הרמ"א, אין לשקלל את האמירה הרפואית בהכרעת ההלכה.

היו מן האחרונים שביארו כי מחלוקתם מתמצית בשאלה מיהם שאמרו את המשפט "תטיל למים, אם נמוחו טמאה". לדידו של הב"י, היו אלה הרופאים עצמם, וזה גופו מוכיח שסמכו עליהם; ואילו לרמ"א, היו אלה החכמים, וזה גופו מוכיח שדווקא לא סמכו עליהם. על כך יש כמובן להעיר שסגנון הלשון "טמאה" אינו סגנון רפואי; ועוד נכון להעיר שהב"י עצמו כלל אינו מצטט משפט זה, ואולי לא גרסו; ועוד הערות נאמרו בזה ולא נאריך בהם, לפי שאינם מעיקר ענייננו. רק זאת נקצר ונאמר שסוגיה זו של מסכת נדה ומחלוקת זו של הב"י והרמ"א, מהוות שתיהן תשתית לכל שנאמר בזה במאות השנים האחרונות בסוגיית 'נאמנות רופאים', על כל המסתעף ממנה להלכות רבות מאוד.

אחד מחשובי הדנים בסוגיה היה גדול משיבי גליציה לפני כמאה שנה, רבי שלום מרדכי הכהן שבדרון, מהרש"ם מברעזאן (1835-1911), המקדיש לה תשובה ארוכה ומסועפת (שו"ת מהרש"ם ח"א סי' יג). המהרש"ם משיב שם "להרב הה"ג וכו' מוה' חיים צבי אשכנזי נ"י אבד"ק פשעווארסק" בשאלה עגומה הנוגעת לאשה למודת חולי וסבל שאינה נטהרת לבעלה:

וע"ד שאלתו באשה שנשאת זה ששה שנים בהיותה בת י"ז, ולא היה לה עוד שום ווסת נדות. ובערך שנה אחר הנישואין ראתה פ"א וטבלה. ושוב אחר איזו שבועות ראתה דם בשפע, ואח"כ מצאה בכל עת כתמים ומראות של מוגלא בתערובות דם שחור וברוין [חום], ולא יכלה ליטהר כמה חדשים. ונסעה לוויען לדרוש ברופאים. ואמר לה הפראפעסר הגדול, שנחוץ לעשות אפעראציאן [ניתוח]. ונתן לה מכתב להשפיטאהל [לבית החולים] שהוא צומח מכה, שקורין פיליף, והוא כמין גבשושית וקרומים. והמכתב הלז עוד בידה. ואח"ז חתכו שם המכה... ושוב חזר הווסת, וחזרו גם הכתמים. ובשנה ב' נסעה שנית לשם, ואמרו הרופאים כי חזר וצמח המכה, וניקו שנית... ושוב חזר הווסת וגם הכתמים... ובשנה העבר נסעה עוד לקראקא וניקו הרופאים שלישיית, ואז היתה בריאה משך ה' או ו' חדשים... ואולם בחורף העבר, שוב חזרו המראות וכתמים וא"י לטהר. ושלח רו"מ לדרוש ברופאי קראקא, ואמרו שלשה, זה שלא בפני זה, שיש לה מכה הנ"ל, ומשם באים המראות, ואין זה דם נדה. אלא שהאחד אמר כי הוא בצואר הרחם, והשני אמר שהוא בתוך הרחם, והשלישי הכריע שהוא בסוף הצואר בתחלת הרחם. וידיעתם הנ"ל היא על פי מישוש, בשפוד שמכניסים לשם, וגם ע"י הכרה בתכונות המראות והמוגלא, ע"פ ספרי רפואות...

מובן מאליו שתורף השאלה מתמקד בסוגיית 'נאמנות רופאים', שכן אם דבריהם קבילים הרי נקבע על ידם שוב ושוב חד-משמעית שמדובר ב'מכה' ולא ב'דם נידות'. מהרש"ם פותח אפוא בציון גישת השואל בסוגיה זו ובלבון תשובות החתם סופר (חי"ד סימנים קנח, קעה) המתמקדות בסוגיה דידן של נדה דף כב. החתם סופר ערך שם הבחנה בין מקרה הגמרא שבו "השערת הרופאים היה רק מאין באים הקליפות" ולכך לא סמכו עליהם אלא נזקקו גם ל"תטיל למים", זאת לעומת מקרה שבו "אומר על גוף זה שהוא חולה, מאמינים לו", עיי"ש; כך החתם סופר וכך גם "שאר אחרונים" שאימצו הבחנה זו. הוא מפנה לכמה תשובות אחרונים (מהר"ם לובלין סי' קיא, עבודת הגרשוני סי' כב ומעיל צדקה סי' לד), וביניהן גם לתשובת הכנסת יחזקאל (סי' לב, ושם סוף סי' לד) שכתב כי

מקובל בידו, דהא דנקט בנדה (כ"ב) תטיל למים, זהו מדברי הרופאים עצמן. אבל היכא דאין לרופאים ספק, סמכין עלייהו.

מסורת זו הנקוטה בידי כ"קבלה" מרבתי [!] משמעותית, כמובן, שכן היא מורה שבמקרה שונה, היינו מקרה שבו האמירה הרפואית אינה מהוססת וספקנית אלא ודאית, או אז כן סומכים עליהם. כאמור לעיל, בכך הוא מבקש ליישב את הב"י מקושיית הרמ"א:

להנ"ל צדקו דברי הב"י, דשאני הכא שהרופאים עצמן היו מסופקים וצוו לבדוק כן.

מהרש"ם מחזק ביאור זה מתשובות נוספות בראיות נוספות וגם מהסימוכין על דעת רופא ביחס לאכילת חולה ביום כיפור - "מעשים בכל יום שאנו סומכין על דברי רופאים גוים, להאכילם" - כמו גם מהא "דסמכין על האומד של רופאים, להרוג האדם בצירוף רגלים לדבר" וכן סוגיות נוספות, אולי תוך הבחנה בין איסור והיתר בבהמה להלכות רפואת אדם, בין "גוף עכו"ם לישראל" ועוד.

לבסוף, מהרש"ם מפנה ל"ס' מנחת עני להרב מוה' ארי' ליב מו"ץ בקאמיניץ דליטא ברוסיא" אשר דן במקרה דומה שגם בו הייתה היזקקות לרופאים בשאלה אם מדובר בדם נידה או בדם מכה וחולי,

והביא מכמה שו"ת שלמדו מהש"ס דנדה הנ"ל, מהב' מעשים שהעלה ר"צ ששאל לחכמים, וחכמים שאלו לרופאים ואמרו להם, אשה זו מכה יש לה וכו', תטיל למים, אם נמוחו טמאה, ואר"ל ובפושרין.

ומכך סבר להסיק "דהחכמים לא סמכו על הרופאים". או אז –

ושאל שאלה זו להרב הגאון מו"ה יעקב אבד"ק קארלין בעהמ"ח ס' משכנות יעקב והשיב לו שבטעות נדפס המאמר תטיל למים אם נמוחו טמאה בשני המעשים הנ"ל. כי במשנה ר"פ המפלת נאמר שם המפלת כמין קליפה כמין שערה כמין עפר וכו', תטיל למים אם נמוחו טמאה וא"ל טהורה. וזה התטיל למים אם נמוחו טמאה אינו שייך להמעשה הב' הנאמר בגמ' שם, רק הוא מסומן על המשנה, וע"ז אר"ל ובפושרי. והמדפיס הראשון שהדפיס הש"ס טעה וסבר ששייך להמעשה, ולכך הדפיס גם במעשה הא' תטיל למים וכו', ובאמת הוא טעות הדפוס. וראיה לזה, דהא בתוספתא נדה נאמרו שם שני המעשות האלו, ולא נכתב שם כלל הא' תטיל למים וכו', לא במעשה הראשונה ולא בשני⁷. וכן בירושלמי נדה ג"כ נאמרו ב' המעשים הללו, וג"כ לא נאמר בהם הא' תטיל למים. ונמצא לפ"ז דהחכמים שאלו לרופאים וסמכו עליהם. והרב המאוה"ג מו"ה יוסף אבד"ק הוראדנא אמר לי ששמע מפי רבנים, שהגאון מו"ה חיים ז"ל מוולאזין אמר ג"כ זאת, ויוכל להיות שהה"ג מו"ה יעקב הנ"ל שהיה תלמידו של מוהר"ח הנ"ל שמע זאת ממנו... ובשמעי זאת נהייתי מאוד, עכתו"ד המנחת עני.

במילים אחרות: המשפט "תטיל למים אם נמוחו טמאה" הרשום בכל דפוסי תלמוד שלפנינו ומוסב לכאורה על המעשה השני, הרי לאמתו של דבר מהווה פתיחה לסוגיה חדשה. המעשה עצמו מסתיים בדברי הרופאים: "שומא יש לה בתוך מעיה, שממנה מפלת כמין שערות אדומות"; הא ותו לא. או אז חוזרת סוגיית הש"ס לאמור במשנה שלעיל, שככלל "תטיל למים, אם נמוחו טמאה", ושואלים באיזו חום מים מדובר - צוננים, חמים או פושרים, ומשיב ריש לקיש "בפושרין". ואולם מדפיס רש"לן זה שלפנינו, משבא לכלל טעות אחת, בפסוק לא נכון ובחיבור המשפט למעשה השני בעוד שהוא משפט פתיחה לסוגיה חדשה, הרי הוסיף חטא על פשע ובא לכלל טעות נוספת: לקח משפט זה וצירף אותו למעשה הראשון, מה שלא היה שם מעולם! אמור מעתה, שני שיבושים חמורים מצויים בסוגיה שלנגד עינינו: א] צירוף "תטיל למים אם נמוחו טמאה" למעשה הראשון; ב] חיבור "תטיל למים אם נמוחו טמאה" למעשה השני. בראשון אינו צריך להיות כלל ועיקר, ובשני הוא אמנם אמור להיות, אך לא כחיבור למעשה אלא כפתיחה לסוגיה חדשה.

שמועה זו, המשתלשלת במקורה על ידי שני תלמידי חכמים גדולים, ידועים וחשובים עד לר' חיים מייסד ישיבת וולוז'ין, מרחיקת לכת ביותר לא רק במסקנתה ההלכתית-מעשית אלא גם בהליך שאותו היא מבצעת. הרי אם נשוב לסוגיית נדה הנ"ל ונקרא אותה "לאמתתה", כפי שהיא מוצעת בזה, דרך 'אסכולת וולוז'ין', הרי זה מה שבאמת צריך להיות כתוב בה:

⁷ ראה תוספתא נדה ד, ג-ד.

בעא מיניה ר' יוסי ברבי חנינא מרבי אלעזר: דם יבש מהו? א"ל... תניתוה: המפלת כמין קליפה, כמין שערה, כמין עפר, כמין יבחושין אדומין תטיל למים, אם נמוחו טמאה. אי הכי בלא נמוחו נמי: אמר רבה: כי לא נמוחו בריה בפני עצמה היא.

ומי איכא כי האי גוונא? אין, והתניא, א"ר אלעזר בר' צדוק, שני מעשים העלה אבא מטבעין ליבנה: מעשה באשה שהיתה מפלת כמין קליפות אדומות, ובאו ושאלו את אבא, ואבא שאל לחכמים, וחכמים שאלו לרופאים, ואמרו להם: אשה זו מכה יש לה בתוך מעיה שממנה מפלת כמין קליפות.

ושוב מעשה באשה שהיתה מפלת כמין שערות אדומות, ובאה ושאלה את אבא, ואבא שאל לחכמים, וחכמים לרופאים, ואמרו להם: שומא יש לה בתוך מעיה, שממנה מפלת כמין שערות אדומות.

תטיל למים, אם נמוחו טמאה. אמר ריש לקיש: ובפושרין. תניא נמי הכי: תטיל למים, ובפושרין, רשב"ג אומר: ממעכתו ברוק על גבי הצפורן. מאי בינייהו? אמר רבינא: מעוך על ידי הדחק איכא בינייהו...

המסקנה ההלכתית-מעשית העולה מכאן לגרסת ר' חיים בסוגיה חדה: ודאי שסומכים על הרופאים! עובדה שקיבלו - פעמיים - את דבריהם בלא שום השגה, בלא שום פקפוק ובלא כל בדיקה נוספת, ומוכח בעליל שקיימת בנידון "נאמנות רופאים".

זו הייתה כוונת מהרש"ם, ברם לענייננו מצביע הדבר על מתודה אקדמית בעליל שנקט ר' חיים מוולוז'ין. ר' חיים מציע פעמיים שינוי גרסה והוא עושה זאת בדרך קיצונית ביותר: תליית השיבושים במדפיס; תיאור פיסוק לא נכון של הסוגיה; ולבסוף הבהרה שמדובר ב'טעות מחמת הדומות' - פעם 'חיבור' ופעם 'הוספה'. טיעונים שכאלה הם אכן לחם חוקם התדירי של חוקרי המחלקה לתלמוד הנמצאים בהיכלי האוניברסיטה, אך בהחלט לא שגרת העיון באולם הישיבה. זאת ועוד, תעוזתו של ר' חיים ושל ההולכים בעקבותיו גדולה הרבה מזו של איש המדע. חוקר תלמודי לא יעז בשום אופן להכריע הלכה למעשה בעקבות השערה מחקרית, תהא זו יפה ככל שתהא, ובוודאי אם היא נועזת, כבדוגמה דידן; הדבר גם אינו מעניינו. לא כן ר' חיים, שאינו מבדיל מחקר מהלכה, ואם זו מסקנתו המחקרית, הרי אינו רואה מניעה מהכרעת הפועל-יוצא הנובע ממנה להלכה ולמעשה.

ושוב, גם דוגמה זו לא על עצמה יצאה ללמד אלא על רבות שכמותה, שבהן גדולי ישראל הילכו בנתיב מתודי המכונה היום נתיב אקדמי, תוך שהם עושים אותו כחלק מנתיב ישיבת-מסורתית לכל דבר ועניין.

ג. מחשבת ישראל

בשנת תשמ"ז פרסם פרופ' יוסף ינון [פול פנטון] חיבור של ר' דוד בן יהושע מיימוני, דור שישי לרמב"ם⁸, שבו הוא עוסק בדרכים הנכונות לעבודת ד'. ר' דוד נמנה על תנועת 'חסידים' שעליה נמנו זה כבר חותנו של הרמב"ם, בנו של הרמב"ם - ר' אברהם, ועוד הרבה גדולים וטובים. בספרו

⁸ אלמרשד אלי אלתפרד ואלמרפד אלי אלתגרד, יוסף ינון [פול פנטון] - מהדיר, מקיצי נרדמים תשמ"ז, עמ' 16-17.

מנחה ר' דוד את עובד ד' החסיד. הוא מורה לו מעט מדרכם של הנביאים, ולמרבית הפלא הוא רואה משאב משמעותי לחיקוי ראוי את התנהגות הנזירים-הצופים המוסלמים!⁹ והרי זה לכאורה מאוד מתמיה: כיצד זה יהודי ירא שמים יחקה את מעשה המוסלמי, ובעיקר בכל שנוגע לעבודת ד'! ר' דוד נותן לכך דעתו, ומשיב:

אל תחשוב כי לא יאה להשוות את התנהגותם [של הנביאים] עם התנהגות הנזירים [הצופיים], שהרי הנזירים חיקו את הנביאים ועשו כמעשיהם ולא להפך. והלא יודע אתה איך המנהג אצל נזירי האיסלאם שנהוג אצלם בעוונות ישראל. מנהג צדיקי ישראל הראשונים שאיננו נהוג עכשיו בקרבנו או כמעט בטל בקרבנו... התבונן איפוא במסורת מופלאה זו וידאב לבך על שנסתלקה מאתנו ועברה לאומות העולם ונתעלמה מבני עמנו, ועל כגון דא אמרו חז"ל בביאור הפסוק (ירמיה יג, יז) "ואם לא תשמעוה במסתרים תבכה נפשי מפני גוה - מאי מפני גוה, מפני גאותן של ישראל שניטלה מהן וניתנה לאומות העולם". וממנו למדו המוסלמים ונשאו מדברותינו...

כפי שמבהיר המהדיר, אותם חסידים אכן

האמינו באמונה שלימה שהצופים לקחו את כללי תורתם ממנהגי נביאי ישראל... לדעתם, חוקי הנזירים המוסלמים באו ממקור יהודי...
ומשכך הרי אין מדובר אלא בהחזרת עטרה ליושנה¹⁰.

לענייננו, אנחנו נוכחים לדעת כי בבית מדרשו התורני-חסידי של צאצא הרמב"ם, בוחנים את הנוהגים הרווחים בדתות מצרניות ולעתים לא נרתעים אפילו מאימוץ אותם נוהגים. זו כמובן מתודה מרחיקת לכת של השוואה-בין-דתית הנעשית לא לשם סיפוק סקרנות אינטלקטואלית גרידא אלא לשם עבודת ד'¹¹ במחלקה אקדמית שעניינה חקר דתות, השוואת דתות היא לחם-חוק, ואולם בעולם הישיבות היום מקומה לא יכירנה. והנה מתברר שאצל קדמונינו, לא זו בלבד שהשוואה הייתה לגיטימית, לעתים אפילו האימוץ והחיקוי רלוונטיים, ולצורך עבודת ד'! בהקשר זה, לא למותר לציין דברים שכתבו "זקניו" של ר' דוד, הרמב"ם ור' אברהם בנו. בשלהי הלכות קידוש החודש¹² מוצא הרמב"ם לנכון להבהיר כיצד זה בנה לא מעט ממערכת חישוביו ההלכתיים על ספרות שאינה יהודית אלא יוונית, והרי יש לכך השלכות פסיקתיות!

וטעם כל אלו החשבונות ומפני מה מוסיפים מנין זה ומפני מה גורעין, והיאך נודע כל דבר ודבר מאלו הדברים, והראיה על כל דבר ודבר, היא חכמת התקופות והגימטריות שחברו בה חכמי יון ספרים הרבה והם הנמצאים עכשיו ביד החכמים, אבל הספרים שחברו חכמי

⁹ הסופיות, או סופיזם (בערבית صوفية), היא זרם חסידי-מיסטי באסלאם, השם את הדגש על האהבה והכוונה שבעשייה, יותר מאשר על ההלכה עצמה. הסופיות צמחה בתוך העולם המוסלמי של שלהי המאה השמינית, בקרב קבוצת אנשים קטנה שכונתה "אלו הפוסעים בשבילי הדרך הרוחנית". עיקרי התפיסה: טיפוח רוח הסגפנות, ביטול חיי העולם הזה, זלזול במצוות הדת המעשיות וחיפוש אחר הכרת הא-ל באמצעות מדיטציה.

¹⁰ לדוגמה נוספת שאליה ציין פרופ' שלום רוזנברג, תורה ומדע בהגות היהודית החדשה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 9 הערה 2, ראה בספר יסוד עולם, לר' יצחק [בן יוסף] הישראלי, מאמר א פרק א. לדידו, חכמת התכונה "היתה באמנה אצל חכמי ישראל הקדמונים... כל זמן בית ראשון עד שחרב בעו"ה וגלו חכמים... וחזרו אז חכמי א"ה ללמוד מהם". לכן, לא זו בלבד שלימוד החכמות אינו אסור, אדרבה יש בכך החזרת עטרה ליושנה.

¹¹ כן ראה מה שכתב נפתלי וידר, השפעות אסלאמיות על הפולחן היהודי, אוקספורד תש"ז.

¹² רמב"ם, הל' קידוש החודש יז, כד. ראה גם פירוש קול יהודה על ספר הכוזרי, מאמר רביעי סעיף כג ד"ה ונסיונות.

ישראל שהיו בימי הנביאים מבני יששכר לא הגיעו אלינו, ומאחר שכל אלו הדברים בראיות ברורות הם שאין בהם דופי ואי אפשר לאדם להרהר אחריהם, אין חוששין למחבר בין שחברו אותו נביאים בין שחברו אותם גוים, שכל דבר שנתגלה טעמו ונודעה אמתתו בראיות שאין בהם דופי אין סומכין על זה האיש שאמר או שלמדו אלא על הראייה שנתגלתה והטעם שנודע.

לא רחוקים מכך דבריו העקרוניים של בנו, ר' אברהם, הנוגע בשאלת היתר ההתבססות על 'אמת' המגיעה ממקור חיצוני¹³:

דע כי אתה חייב לדעת, כל מי שירצה להעמיד דעת ידועה ולישא פני אומרה ולקבל דעתו בלי עיון והבנה לענין אותו דעת, אם אמת אתה אם לא, שזה מן הדעות הרעות והוא נאסר מדרך התורה וגם מדרך השכל. ואינו ראוי מדרך השכל מפני שהוא מתחייב גרעון וחסרון בהתבוננות מה שצריך להאמין בו, ומדרך התורה מפני שנוטה מדרך האמת ונוטה מעל קו הישר. אמר השי"ת "לא תשא פני גדול, בצדק תשפט" (ויקרא יט, טו), ואמר "לא תכירו פנים במשפט" (דברים א, יז), ואין הפרש בין קבלת אותו דעת להעמידה בלא ראייה, או בין שנאמין לאומרה ונשא לו פנים ונטען לו, כי האמת אתו בלי ספק מפני שהוא אדם גדול - הימן וכלכל ודרדע, שכל זה אינו ראייה, אבל אסור. ולפי הקדמה זו לא נתחייב מפני גודל מעלת חכמי התלמוד ותכונתם לשלימות תכונתם בפירוש התורה ובדקדוקיה ויושר אמריהם בביאור כלליה ופרטיה, שנטען להם ונעמיד דעתם בכל אמריהם - ברפואות ובחכמת הטבע והתכונה, להאמין אותן כאשר נאמין אותן בפירוש התורה שתכלית חכמתה בידם ולהם נמסר להורות לבני אדם... אתה רואה החכמים, במה שלא נתברר להם מדרך סברתם ומשאם ומתנם, אומרים: "האלוקים, אילו אמרה יהושע בן נון, לא צייתיה ליה" (חולין קכד, א), כלומר: לא הייתי מאמין ביה ואע"פ שהוא נביא, כיון שאין בידו יכולת להודיע הענין בכוונה מדרך הסברא והמשא והמתן והדרכים שבהם ניתן התלמוד להידרש... כי האדם כשישליך מעל פניו השקר ויקיים האמת ויכריענו לאמיתו, ויחזור בו מדעתו כשיתבאר לו הפכה, אין ספק כי קדוש הוא. והנה נתברר לנו כי החכמים ז"ל אינם מעיינים הדעות ולא מביטין אותם, אלא מצד אמיתתם ומצד ראיותיהם, לא מפני האומר אותו יהיה מי שיהיה.

לא זה המקום להאריך במשמעויות העמוקות הנובעות ממדיניות מהותית זו,¹⁴ ובוודאי נכון להבחין בין דברי הרמב"ם ור' אברהם ובין דבריו הנ"ל של ר' דוד, שכן בעוד את דבריהם ניתן לתחום לכלים ואמצעים וכו', "רקחות וטבחות" בלשון הרמב"ם, הרי לעומת זאת דבריו של ר' דוד מקרינים ישירות על עבודת ד'. ומכל מקום דומה שלא רק דרכו אינה רווחת - לשון המעטה - בעולם הישיבות המוכר לנו, אפילו דרכם אינה נפוצה. ובכל זאת, עובדה היא שכך כתבו וכך נהגו גדולי ישראל אשר כולנו עפר לרגליהם.

¹³ ר' אברהם בן הרמב"ם, מאמר על אודות דרשות חז"ל, נדפס בפתח ספר עין יעקב; וראה הערת הר"ר מרגליות, מלחמות השם - מהדורתו, עמ' פח הערה 31; השתנות הטבעיים בהלכה, הנ"ל, עמ' קעט הערות 428-427.

¹⁴ וראה מאמרי "בין קבלת אמת 'ממי שאמרה' לבין קבלתה מ'מלאך ה' צב-אות'", עיונים בחינוך היהודי ט (תשס"ד), עמ' קכט-קנז.

סיכום

אשוב ואדגיש כי מגמתו של מאמר זה אינה מכוונת כלל ועיקר לשנות את דרכי הלימוד הרווחים כיום בעולם הישיבות, ודאי לא שינויים מהותיים, קיצוניים ומיידים. לדידי, אין להקצין ולטעון את שטען פרופ' דניאל שפרבר¹⁵ כי "אין אפשרות להגיע להבנה מלאה ומעמיקה של ספרות חז"ל ללא בחינה ביקורתית-מדעית", כי "ללא הבחינה הטקסטואלית הלקסיקוגרפית, ההיסטורית והריאלית, ואולי אף הספרותית, יש סכנה שמשמעותו האמיתית המדויקת של הטקסט לא תתברר נכוחה", וכי "הבנה שלמה של מלוא ההרכב התלמודי מחייבת ידע ומיומנות בחכמות כלליות לסוגיהן – שפות, ארכיאולוגיה קלאסית וכו'". דומה בעיניי שלמרות הדוגמאות המופתיות הכלולות במאמרו, ניסוח זה של הטענה מופרז, ומה גם שטענה מקבילה עשויה לומר שללא הכרה מעמיקה של חידושי הגר"ח מברסק, ר"ש שקאפ, עיוני קצות החושן, ספר שב שמעתתא וכו' גם כן "יש סכנה שמשמעותו האמיתית המדויקת של הטקסט לא תתברר נכוחה"! לדידי, למצער לעת עתה – גם מהותית אך גם, ולא פחות חשוב, דיפלומטית-טקסטית-הדרגתית – די בכך שתודגש הלגיטימציה התורנית של הדרך "האקדמית", גם אם ניתנת לגיטימציה לא פחותה לדרך "הישיבתית" המסורתית, ולא תהא כוהנת כפונדקית. מגמתו העיקרית של המאמר לא הייתה אפוא אלא הבלטת האמירה שמתודות המכונות כיום 'אקדמיות' היו לחם חוק של גדולי ישראל במהלך הדורות. לא היו אלה בדווקא עיקר דרכי לימודם, בהחלט יתכן שהדברים נעשו בשולי הדרך, אך הם היו חלק – כזה ואחר – מסדרי לימודם, ובוודאי מן הלגיטימיות שבהן. משמעות הדברים כפולה: ראשית, קריאה להנמכת עוצמת להבות ההתקפה הבוטה הפושה לא פעם במחננו נגד כל שיש לו ריח אקדמיה, בוודאי בכל שנוגע ל'מדעי היהדות'. העובדה שהישיבות הזניחו מתודות אלה והאקדמיה אימצה אותן היא עובדה שאין בינה ובין שלילה ולא כלום. אדרבה, כבר כתב מרן הרא"ה זצ"ל (אגרות הראיה ג, איגרת תשעג, עמ' מב-מג):

אנכי אמרתי ע"ד השאלה שהפסימיים אומרים שהמלחמה החריבה את היהדות בחורבן הישיבות במרכז התורה היותר גדול, שהנני מלא תקוה שהישיבות תתחדשנה עוד ביותר שכלול, ואולי יהי' אחד מהשכלולים שגם כמה מהגדולים, אשר חשו להכניס שום מקצוע חדש חוץ מגפ"ת בישיבות, בהווסדס מחדש יכירו יותר את הצורך הפנימי ויכניסו ג"כ מקצועות רוחניים, ועמם מובן שגם ההשכלה הכללית, שהיתה מסוכנת במעמד הישן, תהפך בפנים ידועים לברכה וממילא תתגדל כה ההשפעה של ת"ח בני הישיבות ומנהליהם בעולם...

שנית, קריאה להחזרת עטרת דרכי לימוד אלה למקומה – השבת המתודות לאולם הישיבה.¹⁶ כאמור לעיל – לא לכל הלומדים, לא לכל הגילאים, לא לכל השעות ולא לכל הימים, אך בהחלט כן, במידתיות הראויה.

בכל מקרה, אף אם המלצה זו, השנייה, לא תיושם, למצער ידעו הכול כי זה שתוקף את "האקדמיה" על האמור מעלה, למעשה תוקף את דרכם של רבותינו-רבתינו קדמונינו האקדמאיים.

¹⁵ פרופ' דניאל שפרבר, "על הלגיטימיות והצורך בשיטות מדעיות לשם הבנה נכונה של סוגיות בתלמוד", ב.ד.ד. 6 (תשנ"ח), עמ' 21-32.

¹⁶ וראה עוד מה שכתב בנידון פרופ' משה ארנד ז"ל, "שילוב של קודש וחול בבית הספר", חינוך יהודי בחברה פתוחה ב: ציוני דרך, רמת גן תש"ס, פרק ה. וראה מה שכתבתי במאמרי, "המבדיל בין קודש לחול?", טללי אורות יב (תשס"ו), עמ' 277-295; "חזון מחקרי בצבת הדילמה החינוכית", שם יג (תשס"ז), עמ' 227-248.